

Berber Bevernage,
postdoctoraal
onderzoeker,
UGent

ANTOON DE BAETS

Gebruik en misbruik van de geschiedenis

Antoon DE BAETS,
*Gebruik en misbruik van
de geschiedenis*,
Amsterdam: Boom,
2008, 272 p., ISBN 978 90
850 6507 4.

In contrast met verscheidene andere takken van de sociale en menswetenschappen zoals de antropologie, de psychologie en de sociologie, waar soms erg hevige discussies over ethische codes hebben plaatsgevonden, kenmerkte de academische geschiedschrijving zich lange tijd door een merkwaardige afwezigheid van expliciete en systematische ethische zelfreflectie. Daarin komt echter stilaan verandering. Het verschijnen van bundels als *The Social Responsibility of the Historian*¹ en *The Ethics of History*² en van een volledig nummer van het tijdschrift *History and Theory* gewijd aan het thema 'Historians and Ethics', verraden een toenemende interesse voor de ethiek van de geschiedenis. Met zijn recentste boek over het gebruik en misbruik van de geschiedenis levert Antoon De Baets een substantiële bijdrage aan dit opkomende debat. Deze bijdrage is zeer welkom want, zoals Jürgen Kocka het in zijn voorwoord schrijft, was er tot nu toe 'geen algemene theorie voorhanden die historici in staat stelde om de vele vormen van misbruik van de geschiedenis te identificeren, te bewijzen, te verklaren en te beoordelen'.³

In de lijn van zijn eerder verschenen *Censorship of Historical Thought: A World Guide, 1945-2000* en aansluitend bij zijn werk als oprichter en drijvende kracht achter het Network of Concerned Historians, heeft De Baets zijn laatste boek zeer praktisch opgevat als een zoektocht naar een concreet inzetbare ethische code voor een verantwoorde geschiedschrijving en een gedetailleerde beschrijving van onverantwoorde geschiedschrijving. De Baets schenkt echter ook veel aandacht aan meer abstracte filosofische vraagstukken en problemen. Het boek is opgedeeld in twee

luiken die respectievelijk de onverantwoorde en de verantwoorde geschiedenis behandelen en telkens uit drie hoofdstukken bestaan. Het eerste hoofdstuk theoretiseert op een systematische manier het misbruik en het onverantwoorde gebruik van de geschiedenis. De Baets verwittigt de lezer meteen dat deze begrippen niet identiek zijn. De uitdrukking 'misbruik van de geschiedenis', zo argumenteert hij, moet gereserveerd worden voor sterkere vormen van onverantwoorde geschiedenis, en het voornaamste onderscheid tussen misbruik en onverantwoord gebruik is te situeren in de aan- of afwezigheid van een malafide intentie. Beide concepten worden nauwgezet gedefinieerd: 'Het misbruik van de geschiedenis is het gebruik ervan met de bedoeling te misleiden.' en 'Het onverantwoorde gebruik van de geschiedenis is het misleidende of nalatige gebruik ervan.'⁴ Vanuit deze definities komt De Baets tot een gedetailleerde typologie van de vormen van misbruik en onverantwoord gebruik van de geschiedenis die op verschillende niveaus van het historische bedrijf kunnen plaatsvinden: variërende van 'archiefzuivering' en vervalsing van bronnen op het 'heuristische niveau', over het aanwenden van retorische trucs of het weglaten van tegensprekende bewijzen op het 'epistemologische niveau' tot het censureren van manuscripten en het misbruiken van redactionele controle op wat hij het 'pragmatische niveau' noemt. Voorts wordt in het eerste hoofdstuk ook gefocust op de vraag naar de bewijsbaarheid, preventie en sanctionering van misbruik en op de vraag of het conceptuele onderscheid tussen gebruik en misbruik van de geschiedenis van recente datum is en of de praktijk doorheen de tijd is toegenomen.

Het tweede hoofdstuk, getiteld *De geheime archieven van de dictator*, bespreekt op een zeer beklijvende manier de problematiek van de pijnlijke archivalische erfenis die dictaturen na hun val vaak nalaten en de uiteenlopende motieven die de dictators zelf of hun (democratische) opvolgerregimes kunnen aanzetten tot de onthulling of juist de geheimhouding en/of vernietiging van deze archieven. De verschillende motieven worden geïllustreerd aan de hand van een reeks voorbeelden uit landen als Brazilië, Zuid-Afrika, Portugal, Griekenland, Duitsland, Georgië, China en Irak. Aansluitend wordt gefocust op de vraag naar de (informatieve) waarde van repressiearchieven en op de specifieke historische kritiek die deze als apart genre van historische bronnen vereisen. In een kort nawoord bij dit hoofdstuk bespreekt De Baets bovendien de bijzondere relatie tussen historiografie en democratie.

Terwijl historici hun professie vaak aanwenden om dictators en mensenrechtenschenders aan te klagen, behandelt het derde hoofdstuk een reeks situaties waar historici door het beoefenen van hun discipline in de beklagdenbank terecht kunnen komen. Aan de hand van een casusstudie van meer dan 160 juridische conflicten waarin historici door hun studieonderwerpen worden aangeklaagd voor smaad, schetst De Baets het spanningsvlak tussen de basisrechten van vrijheid van meningsuiting enerzijds en privacy en reputatie anderzijds. Hij toont hoe smaadwetten vaak misbruikt worden als verscholen censuurinstrumenten, maar waarschuwt eveneens dat men steeds moet blijven balanceren tussen een gezonde historische

nieuwsgierigheid en een onverantwoord voyeurisme. De Baets poneert in het kader van deze evenwichtsoefening de originele stelling dat historici een 'recht op stilte' moeten genieten: dat ze steeds de vrijheid moeten hebben om geen expliciete waardeoordelen te formuleren en in zorgvuldig afgewogen situaties zelfs de vermelding van bepaalde feiten achterwege mogen laten. Dit recht kan volgens De Baets gefundeerd worden in de doctrine van de mensenrechten, want zo gaat de redenering, 'Vrijheid van meningsuiting omvat ook haar tegendeel, de vrijheid geen mening te uiten.'⁵

Na de eerste drie hoofdstukken over het onverantwoorde gebruik van de geschiedenis, concentreert het tweede luik van het boek op het verantwoorde gebruik. Daarbij wordt in drie stappen naar de opstelling van een concrete, uitgeschreven, ethische code voor historici toegewerkt. De beroepsethiek van wetenschappers, zo stelt De Baets, wordt in de eerste plaats bepaald door de rechten van hun studieonderwerp. Sinds de opstelling van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens heerst volgens De Baets een praktische eensgezindheid over de rechten van levende mensen. Omdat historici zowel levenden als doden bestuderen, rijst bij het opstellen van een historische code echter een complex filosofisch vraagstuk: hebben de doden (mensen)rechten en wat zijn de plichten van de levenden jegens die doden? Het hele vierde hoofdstuk is gewijd aan dit vraagstuk en aan een voorzichtige ontrafeling van de vele mogelijke paradoxen die bij het spreken over de doden kunnen ontstaan. De Baets begint opnieuw met de zoektocht naar een werkbare definitie. Hij komt na het overlopen van een reeks mogelijke, maar tekortschietende definiëringen van wie of wat de doden zijn – de doden als stoffelijke overschotten, de doden als (post-)personen, de doden als mensen die niet langer leven etc. – tot de volgende korte en bondige definitie: 'De doden zijn voormalige mensen.' Met deze definitie wil De Baets aangeven dat de doden 'minder [zijn] dan mensen, maar meer dan stoffelijke overschotten', en deze positie heeft belangrijke gevolgen: aangezien de doden niet langer mensen zijn, bezitten ze ook geen mensenrechten en kan men meer algemeen geen rechten of plichten aan de doden toekennen. Dat de doden op zichzelf geen rechten of plichten bezitten, betekent volgens De Baets echter niet dat de levenden geen plichten tegenover hen hebben. Integendeel, de levenden hebben volgens hem een reeks strikte plichten jegens de doden en dat is het geval omdat deze een 'postume waardigheid' bezitten en daarom respect en bescherming verdienen. Deze plichten zijn deels passief (vragen om onthouding) en deels actief (vragen om tussenkomst), deels moreel en deels juridisch en hebben een universeel karakter. In een formeel opgestelde 'Universele Verklaring van de plichten van de levenden jegens de doden' krijgt de lezer in de vorm van een reeks artikels een overzicht van acht plichten. Deze plichten omvatten vier 'lichaams- en eigendomsgerelateerde' plichten (de plicht om de 'fysieke integriteit' van de doden te beschermen, om de doden te eren met een laatste rite, om de doden met fatsoen te begraven of te cremen, om het testament van de doden te respecteren), drie 'persoonlijkheidsgerelateerde' plichten (de plicht om de doden te identificeren en terzelfder tijd de postume privacy en reputatie van de

doden in zowel beeld als woord te beschermen) en één algemene plicht die luidt dat men het erfgoed van de doden moet beschermen. Opmerkelijk is dat De Baets de gedachte van een plicht om de doden te herinneren verwerpt, hoewel hij het recht om de doden te berouwen en te herdenken en het recht op het kennen van de historische waarheid over het lot van de doden als afgeleiden van de universele plichten jegens de doden ziet.

Dit brengt ons naar hoofdstuk vijf, dat focust op de vraagstukken omtrent het recht op en/of de plicht tot herinnering en geschiedenis. De Baets argumenteert hier aan de hand van artikels 17 (privacy), 18 (vrijheid van denken en geweten) en 19 (recht op vrijheid van mening en meningsuiting) van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, voor een absoluut recht op herinnering en op geschiedenis. Terzelfder tijd argumenteert hij echter tegen de notie van een herinneringsplicht en net als in het hoofdstuk over de smaadzaken, poneert hij het recht op stilte of zelfs wat hij het 'recht op vergetelheid' noemt. Het argument luidt hier opnieuw dat herinneringen als meningen kunnen worden beschouwd en dat de vrijheid van meningsuiting ook de vrijheid van het niet uiten of koesteren van meningen inhoudt. De Baets erkent echter enkele uitzonderingen op het ontbreken van een herinneringsplicht: ten eerste kunnen individuen ervoor kiezen om zichzelf een herinneringsplicht op te leggen, ten tweede kan men stellen dat de gemeenschap van historici de professionele verantwoordelijkheid heeft om als collectief het verleden in zijn geheel te belichten, en ten derde kan de plicht om de historische waarheid over het verleden te openbaren soms opgelegd worden aan overheden. Aansluitend bij dit laatste thema krijgen we een overzicht van de geschiedenis van het recht op geschiedenis zoals deze zich de laatste decennia in het internationale recht ontwikkelde.

In het zesde en laatste hoofdstuk krijgen we uiteindelijk De Baets' voorstel voor een ethische code voor historici te lezen, vergezeld van een reeks potentiële argumenten tegen en een reeks krachtige argumenten voor het invoeren van een dergelijke code. De twintig artikels tellende code omvat onder andere een bespreking van de kerntaken van historici, een reeks universele rechten (vrijheid van informatie en meningsuiting, intellectueel eigendom) gebaseerd op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, een reeks plichtafhankelijke rechten – zoals academische vrijheid en vrijheid van onderwerpkeuze – en een langere reeks algemene en specifieke plichten – o.a. het respect voor levende en dode studieonderwerpen, de plicht tot het integer zoeken naar de historische waarheid en het hanteren van een objectieve methode.

Het belang van het door Antoon De Baets verrichte intellectuele werk is vooral te situeren in zijn systematiserende en consequente karakter. Daarmee bedoel ik zeker niet dat hij geen originele argumenten formuleert – integendeel – maar zijn aanpak is er vooral een van algemenere rechtsbeginselen op de geschiedenis te betrekken en van het verzamelen en expliciteren van wijdverspreide, maar vaak onuitgesproken – professionele – ethische principes. De poging om de voorge-

stelde ethische code een universeel karakter te verlenen door het te laten aansluiten bij gevestigde ethische principes en bij het bredere discours over mensenrechten, zorgt ervoor dat de verdedigde ethische posities soms overtuigender zijn dan de onderliggende argumentatie. Dit is naar mijn mening het geval wanneer De Baets zijn these over het 'recht op vergetelheid' aan het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten probeert te verbinden door via een korte tussenstap te stellen dat herinneringen meningen zijn. Ik heb eveneens wat problemen met de argumentatie in het hoofdstuk over de plichten van de levenden jegens de doden. Ik sympathiseer met de notie van een 'postume waardigheid' en ben het volmondig eens met de stelling dat de – in de moderne westerse wereld – vaak voorkomende toekomstfixatie niet mag leiden tot de onderschatting van het verleden en dat de onveranderbaarheid van het verleden niet als excuus voor een ethisch nihilisme kan dienen omdat 'morele principes [...] immers niet alleen van toepassing [zijn] waar mensen elkaar op gelijke manier kunnen behandelen of waar zij elkaar kunnen beschadigen of bevoordelen'.⁶ De Baets schenkt echter – naast de onveranderbaarheid van het verleden en het fenomeen van de toekomstfixatie – te weinig aandacht aan een ander potentieel argument dat de verdediging van een ethische plicht jegens de doden of het verleden filosofisch tot een moeilijke oefening maakt: de gedachte dat het verleden en de doden geheel afwezig zijn en dus op zichzelf niet bestaan, zodat onmogelijk een ethische verhouding met hen kan worden aangegaan. 'De doden zijn voormalige mensen', stelt de Baets en hij concentreert zich op het probleem van de minder dan menselijke status van de doden, maar de aanwezigheid van het woordje 'zijn' in de definitie vormt een minstens even groot filosofisch probleem en zal niet door iedereen aanvaard worden. De Baets is zich zeker bewust van dit probleem – dat blijkt duidelijk uit bepaalde woordkeuzes en de problematiek van de aan- of afwezigheid van het verleden wordt bovendien kort besproken in de epiloog van het boek – maar zijn houding blijft mijns inziens steeds ambigu.

Een laatste opmerking die ik zou willen maken behelst De Baets' keuze om zijn ethische code voor historici te enten op teksten als de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten. Opnieuw sympathiseer ik met deze keuze, maar de vraag rijst of deze fundering de universalistische ambities van De Baets' ethische code werkelijk kan helpen waarmaken. Zoals bekend wordt de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens niet zo universeel aanvaard als haar titel doet uitschijnen en wordt het document vaak – terecht of ten onrechte – een westerse ingesteldheid verweten. Deze kritieken kunnen vooral afstralen op De Baets' ethische code op de plaatsen waar hij het soms erg individualistische perspectief van het mensenrechten-discours overneemt.⁷

Bij het afsluiten van deze bespreking moet echter gezegd worden dat als iemand kans maakt om een ethische code universeel ingang te laten vinden, Antoon de Baets zeker de juiste persoon is. De Baets overtuigt door als leermeester het goede voorbeeld te stellen. *Gebruik en misbruik van de geschiedenis* belichaamt het ideaal

van de verantwoorde geschiedenis en De Baets' intellectuele stijl is van een dergelijke openheid en oprechtheid dat de lectuur van zijn boek bij momenten hoogst intiem aanvoelt. Ook wie doorgaans geen ethische codes leest, wil ik daarom ten sterkste aanraden om zichzelf deelgenoot te maken van het boeiende intellectuele avontuur en de intrigerende overpeinzingen die De Baets tot het opstellen van zijn code hebben geleid.

- (1) François BÉRIDA (red.), *The social responsibility of the historian*, Oxford: Berghahn books, 1994.
- (2) David CARR, Thomas R. FLYNN, Rudolf MAKKREEL (red.), *The Ethics of History*, Evanston: Northwestern University Press, 2004. Het thema van een historische ethiek is eveneens prominent aanwezig in de bundel *What Happens to History. The Renewal of Ethics in Contemporary Thought* onder redactie van Howard Marchitello (New York: Routledge, 2001). Voorts verschenen er de afgelopen jaren verschillende wetenschappelijke bijdragen over de thematiek van de relatie tussen ethiek en de herinnering of het geheugen. Zie bijvoorbeeld: Avishai MARGALIT, *The Ethics of Memory*, Cambridge (MA): Harvard University Press, 2002 en Jeffrey BLUSTEIN, *The Moral Demands of Memory*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- (3) Voorwoord door Jürgen Kocka in: Antoon DE BAETS, *Gebruik en misbruik van de geschiedenis*, Amsterdam: Boom, 2008, p. 10.
- (4) Antoon DE BAETS, *Gebruik en misbruik [...]*, p. 26-27.
- (5) Antoon DE BAETS, *Gebruik en misbruik [...]*, p. 102.
- (6) Antoon DE BAETS, *Gebruik en misbruik [...]*, p. 126. De Baets verwijst hier naar het werk van de filosoof Derek Parfit.
- (7) Zie bijvoorbeeld de volgende stelling: 'Een plicht tegenover "het" verleden is alleen mogelijk als ermee een plicht tegenover "personen in het verleden" wordt bedoeld'. In: Antoon DE BAETS, *Gebruik en misbruik [...]*, p. 160.